

SPOŻYCIE W GOSPODARSTWACH CHŁOPSKICH W POLSCE
(1955/56—1957/58)

Praca doktorska mgr Heleny Chojnackiej

Promotor: doc. dr Z. Kozłowski

Recenzenci: prof. dr M. Pohorille, prof. dr Z. Zakrzewski

Obrona pracy odbyła się w dniu 22. II. 1962 r.
w Szkole Głównej Planowania i Statystyki w
Warszawie

Streszczenie

Głównym celem badawczym przedstawionej pracy jest poznanie poziomu i zróżnicowania konsumpcji ludności chłopskiej w Polsce w zależności od dochodowości oraz warunków produkcyjno-ekonomicznych konsumenta-rolnika.

Poznanie mechanizmu działającego w dziedzinie konsumpcji ludności rolniczej ma dwa aspekty.

Pierwszy aspekt sprowadza się do poznania stopy życiowej, poziomu konsumpcji poważnej części ludności, jaką stanowi ludność rolnicza. Poznanie tych procesów stanowi niezbędną składową część ogólnej problematyki stopy życiowej ludności danego kraju.

Drugi aspekt dotyczy problematyki powiązań pomiędzy podażą a konsumpcją produktów rolnych w rodzinach rolniczych. Rola i znaczenie tej dziedziny zagadnień wynika z naturalnego, w dużym stopniu, charakteru konsumpcji żywności w rodzinach rolniczych, a zatem z wagi tej części produkcji rolnej w produkcji surowej rolnictwa.

Wysoki stopień naturalizacji konsumpcji żywności na wsi polskiej w poważnej mierze ogranicza możliwość bezpośredniego oddziaływania, za pomocą instrumentów rynkowych, na procesy dostosowawcze konsumenta rolnika.

Dwoisty charakter warsztatu rolnego — produkcyjno-konsumpcyjny — warunkuje bowiem swoistą specyfikę tych procesów. Wyraża się ona w tym, że procesy zachodzące w dziedzinie konsumpcji ludności rolniczej są ściśle powiązane z działalnością produkcyjną gospodarstwa, w sposób bezpośredni z niej wynikają i na nią wpływają. Dlatego też w warunkach istnienia naturalno-towarowego typu gospodarki rolnej — a taki typ dominuje w naszym rolnictwie — prawdziwa polityka ekonomiczna w odniesieniu do rolnictwa powinna uwzględniać reakcje rolnika zarówno jako producenta, jak i konsumenta — na zmiany cen zbytu i dochodów. Reakcje te bowiem w sposób kumulatywny składają się na ostateczny efekt w postaci produkcji (podaży) artykułów rolnych.

Poznanie procesów dostosowawczych konsumenta rolnika jest szczególnie ważne dla polityki cen produktów rolnych, która spełnia funkcję regulatora produkcji rolnej i podziału dochodu narodowego.

Z obszernej tej problematyki zakres tematyczny pracy ograniczony został do następujących zagadnień, które omawiane są w kolejnych rozdziałach pracy.

1. Niektóre kwestie metodyczne związane z badaniem poziomu życiowego ludności rolniczej.

2. Poziom i tendencje zmian w konsumpcji ludności rolniczej w zależności od dochodu w aspekcie statycznym.

3. Rola regionalnych kierunków produkcji i podaży produktów rolnych w kształtowaniu poziomu i struktury konsumpcji żywności w rodzinach chłopskich.

4. Niektóre zjawiska efektu dochodowego i cenowego w konsumpcji ludności rolniczej w krótkich okresach czasu.

Podstawową część pracy ograniczono do analizy statycznej. Wybór statycznego aspektu analizy podyktowany był w głównej mierze racjami praktycznymi. Dla tego typu ujęcia istnieją — naszym zdaniem — w obecnych polskich warunkach, właściwe podstawy statystyczne i metodyczne. Zarówno zbyt krótki okres czasu (lata 1952—1958), jak i niehomogeniczność tegoż okresu, zwłaszcza zaś trudności wynikające stąd dla obliczenia jednej z głównych zmiennych objaśniających — wielkości realnych dochodów — przesądziły o statycznym a nie dynamicznym ujęciu badań. W naszym przekonaniu, wyniki badań w aspekcie dynamicznym, uzyskane przez innych autorów, potwierdziły słuszność powyższych zastrzeżeń. Wyniki te pozostają bowiem w istotnej rozbieżności z jakościową analizą wyjściowych danych liczbowych i logicznym przebiegiem analizowanych procesów.

Zdając sobie sprawę z ograniczoności analizy statycznej należy zauważyć, że wyniki badań statycznych, obok innych walorów, mają bezpośrednie znaczenie dla bieżących celów polityki gospodarczej. Wynika to stąd, że wskutek występowania, w silnym stopniu, inercji konsumpcji w rodzinach chłopskich, postępujące zmiany strukturalne są powolne, wolniejsze niż w pozarolniczych grupach ludności.

W celu uniknięcia przypadkowości w doborze jednego roku jako podstawy badań przyjęto okres trzyletni (1955/56—1957/58). Rozpatrywano zatem przeciętne dane liczbowe z budżetów rodzin chłopskich prowadzonych nieprzerwanie w okresie trzyletnim. Jest to okres stosunkowo jednolity pod względem charakteru wymiany rynkowej, charakteru i rozmiaru świadczeń rolnictwa na rzecz państwa. Ponadto jest to okres miarodajny i z tego punktu widzenia, że kumuluje w sobie zarówno wyniki zmian w konsumpcji wsi okresu planu 6-letniego, jak i zmian w wyniku wprowadzenia w życie nowej polityki rolnej.

Druga kwestia rozważana w części metodycznej, dotyczy kryterium grupowania rodzin chłopskich w badaniach poziomu życiowego. Problem ten wymagał, w naszym przekonaniu, szczególowszej analizy, bowiem w dotychczasowym piśmiennictwie polskim z zakresu problematyki spożycia ludności rolniczej, dość powszechnie przyjmowano obszar gospodarstwa jako kryterium poziomu życiowego ludności chłopskiej, co prowadziło do nieporozumień i często do błędnych wniosków.

Przedstawiona praca stanowi próbę odmiennego ujęcia problematyki spożycia w rodzinach chłopskich, nie z punktu widzenia rozmiaru gospodarstwa, lecz wielkości dochodu i liczebności osób w rodzinie. **Miernikiem poziomu życiowego w omawianej pracy jest wielkość dochodu konsumpcyjnego na osobę w rodzinie.**

Uzyskane przez autora wyniki badań pozwalają stwierdzić, że **obszar gospodarstwa jest słabo skorelowany z poziomem życia rodziny chłopskiej i w związku z tym nie może stanowić wyłącznego kryterium grupowania dla badań w tym zakresie.**

Wyrazem i potwierdzeniem słabej siły związku pomiędzy obszarem gospodarstwa rolnego a poziomem życiowym rodziny chłopskiej są uzyskane współczynniki korelacji, które pozwalają stwierdzić, że:

1) siła związku korelacyjnego pomiędzy obszarem gospodarstwa rolnego a poziomem życiowym rodziny jest słaba,

2) siła związku korelacyjnego pomiędzy poziomem życiowym a liczebnością rodziny jest wysoka i ujemna.

Obszar gospodarstwa rolnego jest słabo skorelowany z poziomem życiowym rodziny chłopskiej z dwojakiego rodzaju przyczyn:

1) jedna, natury strukturalnej, o charakterze trwałym, immanentna gospodarce chłopskiej typu rodzinnego w naszych warunkach,

2) druga zaś jest współcześnie, w warunkach polskich, konsekwencją określonej polityki gospodarczej odnośnie do rolnictwa.

Zasadniczą przyczyną o charakterze trwałym tkwi w prawidłowości immanentnej gospodarce rolnej typu rodzinnego: w miarę wzrastania obszaru gospodarstwa wzrasta liczebność członków rodziny¹. Jest to prawidłowość występująca powszechnie, co potwierdza statystyka rolnictwa wielu krajów².

Poziom życiowy rodziny pozostaje natomiast w stosunku odwrotnym do jej liczebności, tj. wykazuje korelację ujemną. W miarę zmniejszania się liczebności członków rodzin chłopskich występuje bardzo wyraźnie prawidłowość wzrostu poziomu życiowego. Ta współzależność jest logiczna i stanowi jeszcze jedno potwierdzenie słuszności utrzymującej się w naukach społecznych opinii dotyczącej związku, w jakim pozostaje poziom życiowy w stosunku do liczebności rodziny, a więc przyrostu naturalnego. Na ogół bowiem uważa się za fakt dowiedziony, że mniej liczebne rodziny są zamożniejsze. Potwierdza to również statystyka zaludnienia miast i wsi, krajów bogatych i biednych³.

Drugą grupą przyczyn słabej korelacji pomiędzy rozmiarem gospodarstwa a poziomem życia rodziny chłopskiej wiąże się z konsekwencjami klasowej polityki rolnej oraz wpływem uprzemysłowienia gospodarki narodowej na wieś. Chodzi tu o efekty ekonomiczne progresji systemu świadczeń, wyższe dochody spoza gospodarstwa rolników w małych gospodarstwach niż w większych, możliwości wychodźstwa zbędnej siły roboczej z mniejszych gospodarstw do pracy w socjalistycznym przemyśle.

Centralnym zagadnieniem II rozdziału pracy jest ustalenie skali preferencji w konsumpcji żywności w rodzinach chłopskich w zależności od poziomu dochodu, oraz porównanie poziomu konsumpcji w rodzinach chłopskich i robotniczych. Główne wnioski wynikające z analizy są następujące:

1. Pogląd o rzekomo wyrównanym poziomie życia ludności chłopskiej nie znajduje uzasadnienia. Rozpiętości między skrajnymi grupami dochodowymi są poważne i — zarówno w zakresie globalnego funduszu konsumpcyjnego, jak i jego części żywnościowej — wyrażają się stosunkiem 1:3, a w zakresie wydatków na artykuły przemysłowe — stosunkiem 1:5. Należy przypuszczać, że relacja ta nie wyraża jednak pełnej rozpiętości w poziomie życia ludności rolniczej. Materiał rachunkowości rolnej jest bowiem słabo reprezentowany zarówno w grupie gospodarstw matorolnych, jak i w grupach gospodarstw o niskiej i najwyższej stopie życiowej.

2. Wyraźne jest również działanie prawa Engla: wraz ze wzrostem stopy życiowej rodziny — udział wydatków na żywność w ogólnym funduszu spożycia maleje na rzecz absolutnego i względnego wzrostu wydatków na artykuły przemysłowe. Należy zauważyć, że jakkolwiek procentowy udział wydatków na żywność maleje w miarę wzrostu poziomu życia rodziny, niemniej jednak w liczbach bezwzględnych wydatki na żywność silnie wzrastają.

3. Współzależność między poziomem życia rodzin chłopskich a stopniem samozaopatrzenia w żywność jest wyraźna: wraz ze wzrostem poziomu życia udział żywności z samozaopatrzenia w ogólnych wydatkach na żywność maleje. Im wyższy jest poziom życia rodziny, tym niższy udział spożycia naturalnego w ogólnym spo-

¹ Pojęcie rodziny można traktować dwojako: albo w sensie biologicznym, tj. objęcie badaniem wszystkich bez wyjątku osób powiązanych pokrewieństwem, bez względu na to, czy mieszkają one razem, czy też usamodzielniały się, albo w sensie zespołu osób spokrewnionych ze sobą i zamieszkujących razem, tj. tworzących gospodarstwo rodzinne. W naszym przypadku chodzi nam o drugie pojęcie rodziny.

² Bogaty materiał liczbowy dotyczący rolnictwa polskiego i wielu innych krajów Europy, Azji i Ameryki Północnej zawiera praca W. Stycia: *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. Wyd. Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Wrocław 1959. Również Szturm de Sztrem. *Elementy Demografii*. Polgos. Warszawa 1955. *Review of food consumption surveys* — wyd. FAO. Roma 1958. Jugosławia, tab. 2.

³ Patrz np. E. Szturm de Sztrem: *Elementy demografii*. Polgos. Warszawa 1955, s. 139.

Warren S. Thomson: *Average Number of Children per Woman in Butler Country, Ohio 1930 — A Study in Differential Fertility*, Washington, Bureau of the Census, 1941.

Również Frank W. Noteskin: *Class Differences in Fertility*. Illinois 1953, s. 272.

życiu żywności. Należy odnotować, że w miarę podnoszenia się stopy życiowej rodzin chłopskich, wskaźnik wzrostu spożycia żywności ogółem jest wyższy od wskaźnika spożycia żywności z samozaopatrzenia, co świadczyłoby, że rodziny wyższych klas dochodowych również pod względem absolutnej wielkości nabywają więcej żywności w formie zakupów rynkowych od rodzin niższych klas dochodowych.

Wyrazem i potwierdzeniem tej tezy są uzyskane współczynniki elastyczności spożycia. Elastyczność dochodowa konsumpcji żywności z samozaopatrzenia jest niższa niż żywności ogółem, w miarę zaś podnoszenia się poziomu życia wykazuje silniejszą tendencję spadkową. Najwyższą dochodową elastycznością popytu odznacza się grupa artykułów przemysłowych (współczynnik powyżej jedności). W miarę wzrostu grupy dochodowej współczynnik elastyczności wzrasta. Można na tej podstawie sądzić, że konsument wiejski przy wzroście dochodu i odpowiednim zaopatrzeniu reaguje w silniejszym stopniu na zwiększenie spożycia artykułów przemysłowych niż żywnościowych.

Elastyczność dochodowa spożycia żywności w rodzinach rolniczych jest wyższa niż w rodzinach ludności miejskiej. Współczynniki elastyczności popytu na żywność względem dochodu kształtują się w 1958 roku następująco:

Pracownicy zatrudnieni w przemyśle	0,57
Robotnicy zatrudnieni w przemyśle	0,60
Rolnicy	0,73

Wyższa elastyczność wydatków na żywność w rodzinach rolniczych tłumaczy się przede wszystkim tym, że poziom życia rodzin rolniczych jest niższy niż rodzin miejskich.

Opóźniony jest również reżim odżywiania ludności rolniczej, co wykazuje próba synchronizacji postępu jakościowego z postępowaniem ilościowym w zakresie żywienia w warunkach Polski. W tym celu porównujemy ewolucję koszyka podstawowych produktów żywnościowych w zależności od wzrostu poziomu konsumpcji rodzin chłopskich i robotników przemysłu. Kryterium poziomu konsumpcji stanowi w danym przypadku ilość kalorii racji pokarmowej jednej osoby w rodzinie.

Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że rolnicy o poziomie konsumpcji (w kaloriach dziennie) zbliżonym do rodzin robotniczych spożywają, w stosunku do tych ostatnich, znacznie więcej: przetworów zbożowych, ziemniaków, mleka, a przy najwyższym poziomie konsumpcji — również więcej jaj. Jednocześnie rolnicy spożywają znacznie mniej mięsa i cukru, nieznacznie mniej tłuszczu zwierzęcego (bez masła). Wyniki analizy wykazują, że rodziny chłopskie spożywają przede wszystkim dużo „taniach” produktów żywnościowych, przy poważnym „opóźnieniu” w zakresie spożycia produktów bardziej szlachetnych (mięso, masło, cukier), „drogich”. W związku z tym zrozumiałe się staje bardzo wysokie (w stosunku do ludności miejskiej) spożycie mleka i stosunkowo wysokie spożycie tłuszczów wieprzowych na wsi. Są to bowiem produkty pochodzenia zwierzęcego o najniższej wartości bioekonomicznej, najtańsze i jednocześnie dostarczające białko pełnowartościowe i tłuszcz¹.

Opóźniony reżim odżywiania ludności chłopskiej warunkuje wysoką dochodową elastyczność popytu na żywność w ogóle, a na artykuły żywnościowe wyższego rzędu w szczególności. Wyrazem tego jest uzyskana skala preferencji poszczególnych produktów żywnościowych w zależności od zmian w dochodach.

Dominująca większość produktów (wyjątek stanowią jedynie ziemniaki) wykazuje współczynnik elastyczności dodatni. Oznacza to, że większość produktów, również i „taniach”, reaguje na wzrost dochodu, w istniejącej fazie konsumpcji, wzrostem spożycia. Oczywiście siła reakcji jest różna dla poszczególnych produktów. Szczególnie wysoka, powyżej jedności, jest elastyczność popytu na masło i owoce, następnie jaja, cukier, mięso, tłuszcz zwierzęcy (bez masła) oraz warzywa. Niska

¹ Pojęciem „dobra wyższego rzędu” lub dobra „drogie” określa się produkty, których spożycie wykazuje tendencję do wzrostu wraz z podnoszeniem się stopy życiowej. Produkty zaś, których udział w dziennej racji żywnościowej maleje, określa się mianem dóbr niższego rzędu lub też produktami „taniami”. „Drogość” i „taniość” poszczególnych dóbr żywnościowych, w danych warunkach (kraju) pokrywa się w zasadzie z ich wartością bioekonomiczną. Wartość bioekonomiczna wyraża pieniężny koszt jednej kalorii zawartej w poszczególnych produktach.

elastyczność popytu cechuje grupę produktów „tanich”, do której wchodzi ziemniaki (ujemna elastyczność spożycia), w następnej kolejności mleko płynne ($e = 0,21$) i przetwory zbożowe ($e = 0,34$). Zróżnicowana skala preferencji produktów żywnościowych oraz jej układ wskazują na prawidłowe wartościowanie i dokonywanie wyboru przez konsumenta rolnika.

Przedmiotem rozważań rozdziału III są regionalne profile konsumpcji żywności ludności rolniczej. Pod pojęciem „regionalny profil konsumpcji” rozumie się specyfikę struktury spożycia żywności w danym rejonie, która jest wyrazem odmiennej skali preferencji, wynikającej z kolei z lokalnych warunków produkcyjno-ekonomicznych.

Głównym założeniem metody przyjętej w tej części pracy było uzyskanie wielkości spożycia poszczególnych produktów żywnościowych na osobę w rodzinie, w skali rocznej, w danym rejonie, w jednakowych klasach dochodowości. Jeśli zatem w jednakowych klasach dochodowości wskaźnik wzrostu dochodu jest we wszystkich badanych rejonach taki sam, to uzyskane różnice w poziomie i strukturze spożycia powinny być przypisane specyficznym warunkom poszczególnych rejonów.

Wyniki analizy wykazały, że w jednakowych grupach dochodowych występują dość znaczne odmienności regionalne w zakresie poziomu spożycia większości produktów żywnościowych na osobę. Na tej podstawie można dla poszczególnych rejonów określić następujące profile konsumpcji, których wyrazem jest najwyższe faktyczne spożycie odpowiednich dóbr:

- a) rejon środkowo-zachodni: żyto, cukier, jaja, masło, mięso (głównie wieprzowe), drób;
- b) rejon wschodni-graniczny: ziemniaki, mięso (wieprzowe), tłuszcz zwierzęcy;
- c) rejon południowo-wschodni: pszenica, mleko, śmietana.

Wyniki uzyskane pozwalają stwierdzić znaczne regionalne zróżnicowanie poziomu i struktury konsumpcji ludności rolniczej przy różnych poziomach dochodu w poszczególnych rejonach. Wynika to stąd, że poziom i struktura konsumpcji dóbr żywnościowych z samozaopatrzenia zależą, obok czynnika dochodowego, od czynników produkcyjno-ekonomicznych danego rejonu. Te ostatnie leżą u podstaw istniejących, regionalnych nawyków konsumpcyjnych. Specyfika regionalna ujawniająca się w strukturze konsumpcji produktów żywnościowych jest przejawem zjawiska substytucji między produktami poszczególnych grup żywności.

Odmierna regionalna skala preferencji wśród dóbr żywnościowych stanowi podstawę odmiennej siły reakcji konsumenta-rolnika na czynnik dochodowy w zakresie poszczególnych dóbr. Wyrazem tego są uzyskane współczynniki elastyczności spożycia względem dochodu.

W ostatniej części pracy podejmujemy próbę skonstruowania modelu reakcji konsumenta-rolnika na ceny zbytu produktów rolnych (na przykładzie trzody chlewnej) w krótkich okresach czasu. Wyniki analizy pozwalają wnioskować, że zasięg i siła wpływu czynnika cenowego na poziom spożycia danego dobra jest zależna od efektu dochodowego. W sytuacji, gdy efekt dochodowy działa ujemnie, spożycie danego dobra kształtuje się pod decydującym wpływem efektu substytucyjnego względem ceny (opłacalności). Ujemne działanie efektu dochodowego na poziom spożycia danego dobra występuje wówczas, gdy mamy do czynienia bądź z ogólnym spadkiem dochodowości gospodarstw chłopskich, bądź też, gdy poziom spożycia danego dobra osiągnął granicę nasycenia, a efekt dochodowy wywołuje reakcje w grupie dóbr konsumpcyjnych użytku trwałego. Jednak siła działania efektu dochodowego i substytucyjnego jako przyczyny zmian w spożyciu produktów z samozaopatrzenia pod wpływem fluktuacji cen rynkowych — co należy szczególnie podkreślić — będzie różna w zależności od szeregu czynników. Główne z nich, to długotrwałość okresu badanego, istniejący poziom konsumpcji u producentów i związana z tym elastyczność popytu poszczególnych produktów, zasięg zmian cen zbytu (zmiany cen obejmują wszystkie produkty rolne, część z nich, bądź tylko oddzielne produkty), oraz waga przychodów pieniężnych z realizacji danego produktu w globalnych przychodach pieniężnych gospodarstw.

Helena Chojnacka